nyelv ki ne fejezhetne. Elég lesz itt csak a *borzadás, borzadozás, borzongás* szókat említenem.

Már nagyobb baj az, ha az új szók oly pongyolán kijelölt, és a valódi szükségnek annyira meg nem felelő jelentéssel teremnek, mint pl. a *kötély* és *kötelem*. A Nagy Szótárban, — a melyet ezért megróvni eszem ágában sem lehet, — mindkettőre nézve csak annyit olvasunk, hogy „lásd: *kötelesség;*" — „Quae sunt aequalia uni tertio, sunt aequalia inter se"; tehát egyértelmüek. A fennebbi utmutatással, bármi böjtös legyen is, be kell hogy érjük mindaddig, mig jelentésöket tisztába nem hozzuk. A *kötelesség* szó — nézetem szerint — nem szorult azon-értelmű társakra.

Értély, értélyez stb. *értemény, érteményez* stb. és részben *értelem, értelmez,* stb. is műszók, a melyektől méltán igényelhetni, hogy egymás határába át ne csapongjanak; már pedig átcsaponganak, a mennyiben *értély, értélyez* is *értemény, érteményez* is *definitio, definit* értelemben szerepelnek. *Értemény* ezenfölül még am. *értelem, jelentés; érteményez* pedig am. *értelmez* (explicat). — Az *értelmez* igének is 2.) vagyis *commentatur* jelentését csak külön szó fejezhetné ki szabatosan; mert *commentatur,* mint tudjuk, az értelmezésnek különös módját jelenti.

Szerény nézetem szerint a *commentatur* (*folytonos jegyzetekben magyaráz*) értelemnek *fejteget* felelne meg legjobban. Ennek alapján: *fejtegetés: commentatio; fejtegető,* vagy — magábañ állólag — *műfejtegető, műfejtő: commentator;* végre *fejtemény* am. *bevégzett fejtegetés,* a *commentár* egyes részlete.

Értemény (*notio*) szabatos törzsét képezné az *érteményez* (*definit*) és *érteményezés* (*definitio, definiálás*) szóknak, a melyeket, a Nagy Szótár szerint, némelyek ugyancsak ez értelemben használnak.

E szereposztással külön-külön szók jutnának a *definit, explicat,* és *commentatur* jelentéseinek; az *értelmez* (*explicat*) pedig megszabadulna második, t. i. *commentatur* jelentésétől, a melynek amúgysem felel meg. Példák: *A.* jól *fejtegeti* Shakespeare-t; jó *műfejtegető. B. fejtegetésén* nem tudok elmenni. E két versnek mi a *fejteménye?* — Ádd a bölcseség

érteményét. Érteményezd a történetirást. A vegytannak ez *érteményezése* homályos.

Értély, értélyez stb. e szerint elmaradnának. Nem tartom sikerült szóknak.

Hasonló viszásság tűnik föl a *helyettesít* igének ma divatozó háromféle jelentésében. Kifogástalan értelme ez: *helyettessé tesz,* azaz *substituit.* A Nagy Szótár csupáncsak ez értelmét adja; de sokan *supplet* értelemben is használják, pl. A távollevő elnököt Péter *helyettesítette;* sőt így is: „Mivel *helyettesítsük* a hiányzó iratot? vagy: „Kivel *helyettesítsem* most a beteg tisztviselőt?" E fogalomzavart a *suppleo* kétféle, t. i. közvetett, és közvetetlen áthatásának hibás alkalmazása okozza. A kit *helyettesítek,* vagyis *helyettessé teszek,* az *helyettesít* e t t; mint ilyen pedig nem lehet egyuttal *helyettesítő* is; mert *az,* — az idézett példában — m a g a m vagyok. Magam pedig, midőn valami, vagy valaki helyébe mást állítok, szintén nem ezt a valamit, vagy valakit, hanem azt a m á s t *helyettesítem;* a hiányzó valamit, vagy valakit pedig (közvetve) *pótolom.* — A *suppleo* egyik értelmének tehát a T o l d y F e r e n c z-alkotta *helyettez* felel meg; pl. Az alispánt most ő *helyettezi.*" (A N. Szótárban föllelhető; de nem használjuk.) Másik értelmét *pótol* fejezi ki; pl. „kivel *pótoljuk* most (közvetve) a távollevő Pétert?" Mivel *pótoljam* az elveszett oklevelet?" Közvetetlenül átható igeidommal pedig így: „ki *pótolja* majd a távollevő Pétert? (másképp: ki *helyettezi?*) Mi *pótolhatná* most az elveszett okiratot?" — Megjegyzem, hogy élettelen tárgyakhoz ez esetben jobban simúl a *pótol,* mint a *helyettez.*

Czélszerű lenne annak is eldöntése, ha vajon *akadályoz, veszélyez,* nem teszik-e fölöslegessé a *tat*-os, *tet*-es alaknak is egyszerűen átható értelemben használatát? Ha igen, akkor a miveltető és külszenvedő értelmet az egyszerű *tat tet* eszközli; pl. *megakadályoztatom* Pállal az itélet végrehajtását; A közbátorság *veszélyeztetik;* — ha nem, akkor az idomtalan *tattat, tettet* kell hozzá, pl. *megakadályoztattatom* Pállal stb.

Legnagyobb baj az, hogy ez igék *tat*-tal is *tat* nélkül is átható értelemben szerepelnek; a mi a további képzés alapját ingadozóvá teszi. Átlátom a nehézséget, melylyel

ADALÉKOK

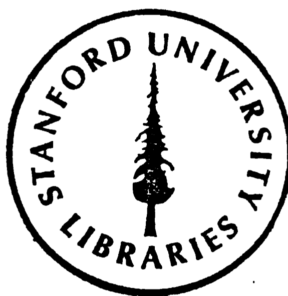
A

MAGYAR SZÓALKOTÁS

KÉRDÉSÉHEZ.

JOANNOVICS GYÖRGY,

L. TAGTÓL.

PEST.

EGGENBERGER FERDINÁND M. AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.

1870.

helyesebben *irodalom,* a szerint a mint kisebb, vagy nagyobb körben forog. Ha tehát *iralom* is csak am. *literatura,* ha nincs a *literaturától* egészen eltérő értelme, — mert ez már változtatna a dolgon — akkor nem is lehet más mint rövidebben kifejezett *irodalom.*

Ha az illető szók közt valódi értelem-különbséget igyekszünk megállapítani, helyesen járunk el. Az *ilyen* értelem-különbséget a legcsekélyebb alakváltozás is igazolja; pl. *gondtalan* és *gondatlan; szemtelen* és *szemetlen, untalan* és *unatlan, fejtelen* és *fejetlen,* stb. söt a szóbanforgó alakváltozás terén: *urodalom* és *uralom.*

El is fogadom ennélfogva a N. Szótár-jelezte különbséget a *birodalom* és *biralom* közt, a mennyiben *biralom:* 1) birtokban levő valami, birt jószág. 2) birtoklási, birási állapot; de már eltérek, a szótári értelmezések harmadikától, mely szerint *biralom* a *birodalom* szükebb jelentése; mert e szükebb jelentés alapját, e külalak testét hasztalan keresem.

Azt hiszem tehát, hogy a szóban forgó, vagy az ehhez hasonló alak-különbséget csak úgy fogjuk hasznosítani, ha az illető szók között — természet szerint ott, a hol kell, és lehet — az értelem nem puszta fokának, hanem lényegének különbözőségét iparkodunk megállapitani.

2-ik vezérelv.

A szórészek közt alak és fogalom tekintetében fenforgó viszonyt képzéseknél egyrészről a képző müköre, másrészről a törzsnek, mint beszédrésznek minősége, előző képzése, és értelme határozzák meg. E tényezőket gondosan egybe kell vetni.

Az itt mondottak bizonyos határig az összetételekre is alkalmazhatók; a mennyiben az alapszónak (utótag) nyelvtani szerepe a törzséhez, a határzószónak (előtag) müköre pedig a képzőéhez hasonló. A határzószó a szerint módosítja az alapszó értelmét, a mint emezzel jelzői viszonyban, kötviszonyban, vagy összeolvadási viszonyban áll.

ADALÉKOK

A MAGYAR SZÓALKOTÁS KÉRDÉSÉHEZ.

JOÁNNOVICS GYÖRGY

L. TAGTÓL.

(Olvastatott május 16-án, és folytatólag junius 13-án 1870.)

A szóalkotás kérdése megérdemli, hogy a nyelv gyakorlati használatát ellenőrző nyelvész behatóbban foglalkozzék vele. E kérdés megoldása a műnyelv hiányainak pótlását, hézagainak betöltését, — szóval: a műnyelv sikeres kiegészitését fogja eredményezni.

A nyelvtani értelemben vett szó, akár mint egyén a nyelv birodalmában, — a minek többek közt én is tekintem — akár pedig mint alkatrésze a nyelvbeli egyénnek, a mondatnak, — a minek Brassai Sámuel tartja, — egyforma sulylyal esik a mérleg serpenyőjébe. Alakulása különböző módjainak kutatása és bizonyos határig szabályozása tehát a nyelvészet legfontosb feladatai közé tartozik.

Könnyü feladat-e a szóalkotás szabályozása? Erre Szvorényi nyelvtanának egy jegyzetével felelek, mely szerint: különösen a szók képzésében lehetetlen mindent a törvényességre visszavezetni. A jegyzet vége imígy hangzik: „Miért is a nyelvanyag idomulására közvetve, vagy közvetlenül hatott okokat, s a nyelvben nyilatkozó emberi szellem szeszélyét, játszisságát, daczát tanulmányozni, sőt kitanulni — lehet; de egészben indokolni — soha. Ezt érezve mondá Quintilián: „Inter virtutes grammatici habebitur — aliqua nescire.“

Szvorényi és Quintilián valót mondanak. Első tekintetre azt hinné az ember, hogy a Quintilián-jelezte erény birtokába jutni, vajmi könnyü. Ha némely dolgot

nem tudni máris erény, akkor mi grammaticusok ez erényt akaratlanul is nagyban gyakoroljuk. Ámde másképen áll az a tétel, ha ugy magyarázzuk: hogy a valódi nyelvésznek ismernie kell mindazt, a mit tudnia nem szabad; mert ez a nemtudás épen teljes ismeretét jelenti azon határvonalnak, a melyen túl a nyelvészi szigor jogosulatlanná válik.

E határvonal kijelölése már azért sem könnyü feladat, mert a nyelvész, mint tudjuk, nemcsak „az emberi szellem játszisággával", hanem a nyelvtörvények gondatlan, hogy ne mondjam, szellemtelen kezelésével, és általában a többé-kevesbbé eltompult nyelvérzék divatszerü ferdeségeivel is találkozik nem egyszer.

„Verba valent usu!" Hatalmas érv ez, melynek döntő súlyát Kresznerics-ünk — *a létlen, non ortus, non generatus* értelmét magyarázván, — a következőkben tünteti fel: Egy mese *létlen* lónak nevezi azt a lovat, ki a megdöglött anyjának hasából metszetett ki, mint eleven, és megélt; talán, si usus volet, *létlen* annyit tehetne nálunk, mint Caesar."

Távol vagyok attól, hogy a kétségtelen gyakorlatot támadjam meg; de kérdem: valódi gyakorlat-e mindaz, a mit némelyek annak tartanak? — Ha tehát ilyen ál-gyakorlatot támadok meg, nem fog az a — különben alapos szemrehányás érhetni, a melynek Hunfalvy Pál a „Magyar Nyelvészet" czimű folyóiratban (II. évfolyam 5. füzet. 374. l.) következő kifejezést ad: „Egy bajunk van: inkább szeretjük csinálni, mint tanulni a nyelvet."

Nyelvet csinálni, helytelen dolog. De nem csinálunk nyelvet, ha fejlődésének olyan irányát hibáztatjuk, melyben saját múltjával, eredeti jellegével, — hogy úgy mondjam, — önmagával kerül ellentétbe; s im én, az inductio korlátai közt mozogva, a szóalkotásnak ilyen módja és iránya ellen szólalok föl.

Mielőtt tovább haladnék, lehetetlen föl nem említnem, hogy az idegen szók tulságos használatától vajmi nehezen tudunk elszokni. E szók gyakran harmadik nyelvből átvett raggal szerepelnek; pl. *imposans, frappans, pedans, dilettans.* A három első szó franczia; (*imposant, frappant, pedant*), a

negyedik olasz *(dilettante)*. Tehát franczia, olasz szók, latin raggal magyar szókká átalakítva. Különös mütétel valóban! — Hol veszik ezek a latin *ans* ragot, nem vizsgálom; annyit azonban bizonyossággal mondhatok, hogy e rag magyar *s*-sel *ans*-nak, vagy *áns*-nak ejtve rútul hangzik.

És mit mondjak azon franczia igékről, a melyeket német kézből veszünk át? pl. *debuter, debutiren, debutirozni.* Itt *iroz* a közös német-magyar igeképző, mely a korcsszók egész csoportját szolgáltatja, ugymint: *geniroz, engagiroz, forciroz, fixiroz, praeciziroz, prononcirozott, blazirtság, bornirtság* és a többi, és a többi. E csoda-szülötteket szánalomra méltó teremtéseknek mondanám, ha nem tudnám, hogy a franczia-német-adták úri termekben, országgyülési szószéken, nemzeti szinpadon, hirlapokban és könyvekben, egy szóval, a magyar finom élőbeszéd és irodalom terén is nagyban szerepelnek.

Ideje már egyszer megválnunk e vétkes pongyolaságtól!

A szóképzésnek ezen módját még roszallólag sem vonhattam be a magyar szóalkotási elvek körébe. Ezért bocsátottam előre.

Mult évi február 22-én tartott székfoglaló értekezésemben kizárólag egy képzővel foglalkoztam. Midőn most a szóalkotás kérdését tüzetesebben s részletesebben tárgyalom, nem vétek, úgy hiszem, az ügyrend ellen.

A szóalkotás főkellékeinek egyike: a z a l a k h i b á t l a n s á g a; m á s i k a p e d i g a f o g a l o m h ü é s s z a b a t o s v i s s z a t ü k r ö z é s e.

Vizsgálatom tárgya minden szó, melyet kisebb-nagyobb körben használnak; ha nincs is a szótárakban. A kifogástalan szó használata hadd terjedjen; a hibásé pedig szünjék meg, vagy legalább új alkotásnak ne szolgáljon mintájául.

A fölebbi általános nyelvtörvény korlátain belül három vezérelvet állitok fel.

1-ső vezérelv.

A szónak egyazon értelme gyakran különböző alakban, és viszont, egyazon alak gyakran különböző értelemben szerepel. De ez csak ott hátrányos, a hol a fogalmak szükséges különböztetését akadályozza, s a szók értelmét ingadozóvá teszi. Ez esetben oda kell törekednünk, hogy a különböző alakok lehetőleg különböző értelmet tükrözzenek vissza, és viszont a különböző jelentések különböző alakot nyerjenek. Ennek sikeres eszközlése az illető képzők műkörének szem előtt tartását föltételezi.

Az itt mondottakat számos példával kivánom megvilágitani.

Ér: ért, érez; — továbbá *ér: érkezik; érint, értet; érik, érlel;* — végre *ér: értek, érdem, érv, érvény* (az *érvény* szót Fogarasi alkotta.) Ime itt az illető képzők szabatosan eszközlik az *ér* egyenhangzásu igetőkben rejlő alapfogalmak módosulásait. — *Erö, erös, eröd, erény, erély.* Itt az illető képzők az *er* elvont gyökben rejlő alapfogalomnak különböző árnyalatait tükrözik vissza. — *Hatalom* (*potestas*), *hatály* (*efficacitas*), *hatvány* (*számtani potentia*), *engedelem* (*permissio*), *engedély* (*concessio*), *engedmény* (*cessio*, és „*Zugeständniss*“ értelmü *concessio*). Nem magyarázom a *hat* és *enged* igék fogalmának ez elég világos módosulásait; csak annyit jegyzek meg ezúttal, hogy az utóbbi csoportozatban elsorolt szók az *alom elem, ály ély*, és *vány vény*, illetőleg *mány mény* képzők közti határvonalt tüntetik föl.

Szükség-e mondanom, hogy e határvonalt egész pontossággal kimutatni lehetetlen, és hogy itt is csak az esetek túlnyomósága határoz. Az *alom elem* képzőjü szók egyik förésze a kedély, az érzékek müködését fejezi ki. E képző általában a teljesség, öszvesség, általánosság, — az *ály ély* pedig kiválóan a folytonosság, terjedelmesség, sokaság, vagy

gyakoriság értelmét kölcsönzi a törzsben rejlő alapfogalomnak.

A Nagy Szótár talpraesett elemzéssel mutatja ki a két képzőnek e sajátságait, s a szók egész sergét idézi e végből. Én két kis csoportozat szembeállítására szorítkozom: *Bántalom, borzalom, buzgalom, izgalom, forgalom, nyugalom, sérelem, türelem, vigalom, uralom, kényelem, állodalom, birodalom, urodalom, irodalom,* és a fennebb idézett *hatalom, engedelem.* Ezekkel szembeállnak: *Apály, dagály, aszály, lapály, osztály, szabály, akadály, erély, eszély, irály, esély, szegély, segély, seregély, terebély,* és a fennebb idézett: *hatály, engedély.* Utóbbi kettő, szemben a *hatalom* és *engedelem* szókkal a *hat* és *enged* húzamosságát fejezi ki.

E két képzőtől a szintén rendszerint igékhez járuló *vány vény, mány mény,* — a Nagy Szótár szerint — abban különböznek, hogy „részint az illető cselekvőt, részint a cselekvésnek tárgyát jelentik.“ Ezt a magam részéről azzal egészítem ki, hogy a cselekvésnek okozatát, még pedig részletes eredményét is kifejezik. Ide mutat azon elemzés, mely szerint a *vány, vény,* — a melynek *mány, mény* csak változata — a részesülői *va ve,* vagy Révay szerint, az elavult mult időnek maradványa. Megvilágitásul hadd szolgáljon egypár példa: *állvány, ásvány, oltvány, irtvány — alkotmány, találmány, ragadmány, eredmény, keresmény, költemény, koholmány, készítmény;* és — szemben az *élelem* szóval: *élemény.* Kézzelfogható e szerint a különbség, pl. Petőfi (összes) *költelme,* és (egyes) *költeményei* közt. Szintúgy más ez: Spinosa *bölcselme,* és más: Spinosa *bölcselményei* (philosophemái.) — Fölemlítem ezúttal a *mány,* és *vány* közti különbséget is, a melyet bizonyos esetekben a nyelvszokás állapított meg; pl. *bizonyítvány, folyamodvány, kérvény, kötvény;* t. i. maga az *irat,* mely a bizonyitást stb. tartalmazza.

Némely újabb szóképzés, mely leginkább a rövidségre való tekintetből keletkezett, eltér részben az alak-különbségre alapított elméletemtől. E képzés példányai, többek közt: *aggodalom*-ból *aggalom, aggály; borzadalom*-ból *borzalom, borzadály; segedelem*-ből *segély; szenvedelem*-ből *szenvedély;*

is jelent, nem ok a szabály megsértésére. *Bátorság* is többértelmű, mégsem alkotunk *bátranság* szót. A *nyilvánság, hamarság, közelség, távolság, messzeség* mellett az a tény harczol hogy e szók több összetételben melléknévi szerepet viselnek. *Nyilvánbeszéd* — ugyancsak a Nagy Szótár szerint — régiesen am. *egyszerű, czifrátlan* beszéd. (Toldy F. kiadta Magyar Cató. Pesti G. meséi végén 315. lap). E régi összetétel hasonlatára támadt: *nyilvándolog, nyilvánjog, nyilvánkönyv*. Ilyen a régibb *hamar-ész, hamar-elme, hamarmunka* stb. E szók, és a *közel, távol, messze* — melléknévi természetüek is; a hova a *bizton*, szemben a *biztos* melléknévvel, föl nem vergődhetik.

Különben is van *bátorság, biztonlét*. E szók talán fölöslegessé is teszik e mindenesetre merész ujitást, a melyet veszélyes előzménynek tartok.

E) Ellentétes részek egyazon szóban együtt nem szerepelhetnek.

Ellentét lehet képzők közt, törzs és képző közt; összetételben pedig alapszó és határzószó közt.

Ellentétes képzők egyfelől az önálló szókból mellékneveket alkotó, tehát a szoros értelemben vett melléknévképzők, másfelől az *atlan, etlen, talan, telen* fosztóképző. Amazok igenlő értelme emennek tagadó értelmével együtt nem járhat.

Ez ellentétességre nem én figyelmeztetek először. Vadnay Lajos utal rá a Pesti Napló 1867. évi 81. számában; a hol is a *kedvezötlen* szóra vonatkozólag a következőket mondja:

„A nevekből és az igék harmadik személyéből nemleges (negativ) minőségü mellékneveket képző *atlan, etlen, talan, telen* rag, nyilt ellentéte.

A nevekből igenleges (affirmativ) mellékneveket alkotó *as, os, es, ös*, és az igék harmadik személyéből hasonló minőségü melléknévi részesülőket képző *ó, ő, tt, ott, ött* ragoknak.

Ezen nemleges és igenleges ragok kizárván egymást természetüknél fogva, együtt, és egyszersmind egy és ugyan-

azon szóban éppen úgy nem szerepelhetnek, mint a hogy nem lehet egyszerre egy és ugyanazon tárgy fehér és fekete is.

Innen a *nem* szóból lehet: *nemes* vagy *nemtelen;* de *nemestelen*, vagy éppen *nemestlen* nem lehet. A *szün* igéből is lehet *szünő,* vagy *szünetlen, szüntelen;* de *szünőtelen,* vagy *szünőtlen* soha sem lehet. Igy aztán a *kedvezőtlen* szóban is, a *kedvez* igetörzs mellett álló, és igenleges melléknévi részesülőket képző hosszú *ő* rag a nemleges melléknevet képző megis-nemis *telen,* hanem *tlen* raggal együtt valóságos nyelvészeti anomalia, stb.“

A *tlan, tlen* összevonásról a rövidítéseket általában tárgyazó B) pontban értekeztem. Czikkirónak már e rövid fejtegetése is kétségtelenné teszi, hogy a fosztóképző határozottan kerüli ellentéteseit, vagyis az *as, os* stb. és az *ó, ő, ott, ett* stb. képzőket. Nem mondjuk tehát: *szagos-talan,* hanem *szag-talan;* nem *vágott-talan,* hanem *vág-atlan;* nem *lehető-telen,* hanem *lehet-etlen;* nem *romló-talan,* sem *romlott-talan,* hanem *roml-atlan.* *Tudó*-nak is, *tudós*-nak is csak *tud-atlan* az ellentéte.

Megjegyzem, hogy *ellentétes* képzőknek csak olyan — igenlő és nemlő értelmü — képzők tekinthetők, a melyek egyenminőségü beszédrészeket alkotnak. Ime például: a *lehet-etlen* szóban az igenlő *hat,* és a nemlő *etlen* nem ellentétes képzők; mert az egyik ige-, a másik melléknévképző. Mihelyt a *lehet* szót *lehető* részesülővé, tehát igenévvé alakítom, legott melléknévképzőre ismerek az *ő*-ben; és ez már ellentétese a fosztóképzőnek. Ezért nincsenek: *lehetőtlen, vigyázótalan, értettelen* stb. ezért nem helyesek a *kedvezőtlen, felelőtlen, egyenlőtlen, hasonlótlan, önállótlan* szók.

Már a *főnévi* értelmü részesülőkkel bátran egyesülhet a fosztóképző; legalább képzési szabályt nem sértenének az olyan tréfás kifejezések, mint: *jegyzőtelen* gyülés; *szakértőtelen* enquête-bizottság; *vádlótalan, vádlott-talan* bünfenyítő vizsgálat (azaz: jegyző, szakértő, vádló, vádlott nélküli). Ugyanez áll az *s (as, es, os, ös)* melléknévképzőre nézve is. Mondhatnók, például: *nemestelen aristocratia (nemesek* nélkül való); de nem mondhatjuk: *nemestelen ember.*

Kitetszik ebből, hogy a fosztóképző az itt elsorolt kép-

zőket nem alakjok, hanem melléknévképzői lényegök miatt kerüli. Csak így fejthető meg az a sajátsága, melynélfogva ő, mint látjuk, közvetetlenül az igető, illetőleg főnév után szokott ragadni.

E képzési törvényt a magyar nyelvnek egész múltja igazolja. A Bécsi Codexben többek közt e szók olvashatók: *éktelen* (nem *ékestelen)*, *kelletlen* (nem *kellötlen)*; a Müncheni Codexben többek közt ezek: *alhatatlan*, *megalhatatlan (inexstinguibilis)*, *szönetlen*, *méltatlankodik*, *méltatlankodat*. Ime még az elavult *mélt* igének elavult *ó* reszesülője is eltűnik a fosztóképzővel szemben: *mélt-atlan*, nem *méltó-talan*. Ugyanezt teszi az elavult *dics*-nek is *ő* részesülője: *dics-telen*, (*dics* névhez járuló fosztóképzővel) nem *dicső-telen*.

A Corpus grammaticorum, Toldy-nak e nagybecsü gyüjteménye a legkisebb kétséget is eloszlatja e részben.

Molnár Albert, az akkori felfogás szerint, *lan*, *len* alakban ismerteti ugyan e képzőt, de elsorolt példái világosak: *tudatlan*, *számtalan*, *értetlen*, *szívetlen*, *esztelen*, *látatlan*, *hallatlan*, *mosatlan*, *magtalan*, *kelletlen*, *istentelen*, *embertelen*.

Geleji Katona István tévútra ment. Ide iktatom saját szavait és idézeteit, a melyekből legjobban kitetszik tévedése. (Az igaz magyarán szóllásnak módja felől stb. II. rész IX. pont 312. l.)

„Némely compositumok avagy egybetétetett tagadó szók, egy igével mondathatnak ki, noha a község nem él vélek. Mint: *hasonlotlan*, *egyenlötlen*, *egyenlöiteni*, *szent-telen*, ha szabad mondani *szemtelen*; *kegyességtelen*, avagy *kegyestelen*, ha szabad mondani *kegyetlen*; *egésztelen*, *tellyestelen*, a vagy *tellyetlen*; *szülèketlen*, *nemzéketlen*, *éléketlen*, *tulajdontalan* stb. Ide valók az ilyenek is: *kényes*, *kénytelen*, *kijes*, *kijetlen*, *kegyes*, *kegyetlen*, *ékes*, *éktelen*, *képes*, *képtelen* stb.“ — Az idézett hibás képzésü szókat, mint látjuk, megelözik, vagy nyomban követik a kifogástalanok.

Komáromi Csipkés György, ki a fosztóképzőt *talan*, *telen* alakban ismerteti, s az *atlan*, *etlen*-ben széphang-

igényelte módosulást lát, többek közt e három szót idézi: *váratlan, lévetlen, keresetlen.* A *lévetlen*-t, — mely itt *igéből* alakult melléknevek sorában áll, — nem a *lév*-ből alakult, hanem a *lévő*-vel ellentétes *lévetlen*-nek tartom. Ha nem tévedek, akkor e ma nem divó szó is mellettem tanuskodik.

Pereszlényi Pál sem hazudtolja meg a fosztóképző szerepére vonatkozó nyelvtörvényt. Az ő idejében a *hasonló* szónak ellentéte még nem volt se *hasonlatlan*, se *hasonlótlan*, hanem: *nem hasonló;* „pro dissimilitudine usus est ejusdem adjectivi, praeposita particula *nem*, uti: *„nem hasonló hozzám*.“

A Szalay Leveles Tárában olvasható: *hitlen, tudatlan, untalan, szegödetlen, küldetlen, pecsétletlen, gondviseletlenség* stb. szók is igazolják a fenforgó sarktörvény szigorát.

Ha áll a törvény szigora, akkor a fosztóképző ellentétesei nemcsak az *ó, ő, t, ott, ett* stb. és az *s, as, es, os, ös*, hanem a szoros értelemben vett melléknévképzők általánvéve; vagyis minden olyan képző, mely önálló szóból alkot melléknevet; ellentétesei tehát többek közt: az igékhez járuló *ánk, énk, atag, eteg, ékony, ékeny*, és a nevek után ragadni szokott *i*, és *ú, ü* is. Látjuk is, hogy pl. nemcsak a *hervadó, hervadozó*, hanem a *hervatag, hervadékony* szókkal szemben is csak *hervad-atlan*, vagy *hervadhat-atlan* az ellentét. Ezért nincsenek *élénktelen, terménktelen, nyulánktalan, hervatagtalan, csüggetegtelen, mulékonytalan, törékenytelen*, hanem vannak igenis: *élettelen, terméketlen, hervadatlan, hervadhatatlan, csüggedetlen, mulhatatlan, törhetetlen* szók. Kresznerics szótárában magánkodik ugyan *érzékenytelen;* ujabb szótárainkban is található: *félénktelen*, és *fogékonytalan;* de ez alakok nem dönthetik meg a magyar nyelv egész története által igazolt képzési elvet.

Az *ékony, ékeny* képzőjü szók némelyikének van, némelyikének nincs fosztóképzőjü ellentétese, pl. *term-ékeny, term-ék-etlen, érz-ékeny, érzék-etlen.* Ellenben a *fogékony* és *tevékeny* szóknak, szorosan véve, nincs *fogéktalan, tevéketlen* ellentétesök; mert nincs most már *fogék, tevék* szó; de minthogy *fogék, tevék* szók kétségkivül éltek, sokkal természetesebbnek tartom a képzések rendes módjától eltérő *fogék-*

betölteni a képzelt hézagot. De egy tisztelt tagtársamtól figyelmeztetve, csakhamar meggyőződtem, hogy ez esetben is *megtagad* teljesen megfelel a czélnak.

Megfelel; mert bizonyos fokig terjedő önkény nélkül úgysem fejezhetjük ki a *désavouer* értelmét, mely am. „Tagadom, hogy az illető egyén az én nézetemmel, vagy akaratommal egyezőleg, vagy tőlem nyert megbizás stb. folytán nyilatkozott, vagy cselekedett volna;" — e jelentést pedig a már meglevő, és egyszerü *megtagad* sem fejezi ki önkényesebb értelmezéssel, mint a minőt bármely uj szó is szükségképen igénylene.

Példák: A kormány *megtagadta* követét a kártalanítás kérdésében. Főnökömet csak nem *tagadom meg*. Ezt ne mondd; mert legott *megtagadlak*. Ez ünnepélyes *megtagadás* a követtel szemben. Ez *megtagadása* eddig vallott elveidnek.

Látjuk e szerint, hogy a *megtagad* bizonyos határig csakugyan követi a franczia igét a szófordulatok mezejére; és látjuk egyúttal azt is, hogy e határon túl más magyar igék közt oszlik el a franczia szófordulatok kifejezésének szerepe.

Constatiroz, constatál. Ennek sem kell uj szó; mert egymástól némileg különböző jelentéseinek több magyar ige felel meg; jelesül a kevéssé használt *bizonyol*, — a *bizonylat* törzse, s a szintén parlagon heverő *bizonyosít*, továbbá *megrősít, hitelesít* stb.

Példák: *Bizonyoljuk*, vagy *bizonyosítsuk* az esetet mielőtt tovább intézkednénk." „*Bizonyosítom* (*bizonyosságra emelem)* a tényt." „A vizsgálatnak minden egyes mozzanata *bizonyosítja*, hogy . . ." „A szerződésen tett módosításokat a biró közbenjárása *erősíti meg*." „Ezt a szolgabiró láttamozása *hitelesíti*." „*Állapítsuk meg* a tényeket, a helyzetet." Utóbbi ige, nézetem szerint, oda való, a hol az ügy valódiságát vagy épen nem, vagy alig vonják kétségbe.

A *constatirozott, constatált* részesülőnek magyarra fordítása az előadottakból önként foly; pl. Ez *bizonyosított* tény." „A már *megbizonyolt* hír elutazásra késztet." „Én csak *megállapított* tényekre hivatkoztam."

Kérdem e szerint: Mire valók az olyan szólások mint: „Ezek *constatirozott*, vagy (kegyelemből *csak* magyar képzővel) *constatált* tények.“ „Ez még nincs *constatálva*“ stb.

Az idegen igék sorát a következőkkel zárom be: *Fixiroz*, e helyett: *megállapit, megállit, szegez;* pl. Rám *szegezte* szemeit. *Sortiroz* e helyett: *nemez*, illetőleg *fajoz*. Amattól *nemz*, emettől pedig *faiz* (faizás, lignatio) és *fajzik* szabatosan különböznek. *Präciziroz* e h. *szabatosít, szabatoz*.

Discretio, Discrét. E szók ilyen forma szólásokat szolgáltatnak: „Nem akarok a hatalom *discretiójától* függeni;“ e h. „a hatalom *kényétől*.“ (Arbitrium.) „*Discretiódra* bizom az ügyet;“ e h. „*méltalmadra* bizom.“ „Ő igen *discrét* ember;“ e h. „*méltalmas* ember.“ „Neki *discretionárius* hatalma van;“ e h. „*kényhatalma* van.“ — E szólás „*kegyelemre adni meg magát*“ (se rendre a discrétion) ellentállott az idegennek.

A barbár latinságu *discretio* (helyesen: *modestia, temperantia*) tágabb értelmének azon árnyalatát, melyet e szónak ma tulajdonítunk, kifejezi az ujabb alkotásu *kimély* is (a *kimélés*-nek egyik árnyalata) mely is am. *gyöngéd bánásmód, méltányos hallgatás, szerény igények tétele.* Ujabb szótáraink bevették. Származékai: *kimélyes, kimélytelen.*

Blasé; magyarul: *blazírt*, vagy *blazírozott;* máskép *lelkileg fásult* is. Megállhatna magában is így: *A fásult;* de szorosan véve még sem felel meg a czélnak; mert: *Un homme blasé* am. bárminő élvek mértéktelen használata folytán elfásult, eltompult ember.

Vörösmartynak e két versében:

> „S te elnyomott szó, hagyd el börtönöd,
> Törj át a *fásult* nemzedék szivén“

a nemzedék érzéketlensége nem olyan, a melyet a gyönyörök tulságos élvezete szült volna.

Az ilyen, akár testi, akár lelki állapotnak *unott*, vagy *élv-únt, élvezet-únt* felelne meg. Az összetétel szabályos, az *életúnt, kárvallott, csatavesztett* hasonlatára. Ennek révén

lehet: *kéjúnt, gyönyörúnt, borúnt, tánczúnt, zeneúnt, szinházúnt* stb.

Humor. E szót nem vádolhatom arról, hogy az idiotismusok terére ragadott volna minket. Csak azért léptetem föl, mert van a szótárakba törvényesen beczikkelyezett magyar szó, — *nedély,* mely a meglehetősen inyünkre eső *húmor*-ral eddigelé hasztalan versenyzett. Képzése türhető; a latinból fordítás fölötte hű, tehát anyagias; de a szó, egészben véve, nem roszabb magánál az eredetinél; és ez elég arra, hogy a fordítmányt már „a priori" el ne itéljük.

A mai *humor* értelme, a régiek felfogása szerint: „*Hilaritas, festivitas; pl. scriptor festivus; hilaritate perspergere orationem* stb.; most azonban (N. Szótár) „enyelgő, derült, azonban mégis némi komolysággal vegyült szellemi állapot stb." A *humor* alkatrészei e szerint: egy kis adag komolyság, és nagy adag vidorság; e vegyület alapföltétele pedig, mint látjuk, gyógytani, vagyis: az emberi testnek belső nyirkossága. E szót tehát az orvosoknak köszönjük.

Megvallom, hogy mielőtt e szó eredetét fürkésztem, a *humor*-on kizárólag a kedély, vagy az elme üdeségét értettem; nem is álmodván arról, hogy ez üdeséget, szükség esetében, orvosi *recipe* is eszközölheti. Még kevésbbé hittem azt, hogy az illető szó van hivatva kifejezést adni e gyógytani jelenségnek. De minthogy a dolog már egyszer úgy van, a mint van, és — a mi szintén figyelembe veendő, — a fölebb ecsetelt *komoly-vidámságot* különben is bajos egy türhető szóval adni vissza, megnyugszom egyelőre a *nedély* szóban, mely legalább is oly jó, mint a *húmor.*

Befejezem értekezésemet, mely föltett szándékom ellenére lett ily terjedelmessé. Majd úgy jártam a vizsgálat alá vett szók birálgatásával, mint ama szellemidéző, a ki azután nem birt az összecsődült szellemekkel.

Részletesen tárgyalt három főelvbe foglaltam össze mindazt, a mit a szóalkotásról előadni szükségesnek tartottam; oda törekedvén, hogy a Quintilian-tól „*aliqua nescire*" szókkal kijelölt határvonalon se innen ne maradjak, se túl ne lépjek.

Sikerült-e ez? Magam el nem határozhatom, hanem tisztelt nyelvésztársaim itéletére bízom; — a tisztelt Osztálynak pedig kegyes figyelméért, a melylyel multkor félbeszakadt előadásom folytatását megengedni méltóztatott, legforróbb köszönetemet nyilvánítom.

X. *Szám*: A Philosophiai Módszerek akadályairól. II. közl. Horváth Cyrilltől. 1868. 22 l. . . . . 15 kr.

XI. *Szám*: Módszer és némi alkalmazásai. III. ért. Brassai Sámueltől. 1869. 35 l. . . . . 25 kr.

III. A Törvénytudományi Osztály köréből:

I. *Szám*: Az Uzsoratörvényekről, Szinovácz Györgytől. 1867. 17 l. 12 kr.

II. *Szám*: A magyar Mezőgazdaság, Keleti Károlytól. 1867. 19 l. 12 kr.

III. *Szám*: A nemzetek szellemi élete a párizsi világkiállításon, Konek Sándortól. 1867. 42 l. . . . . 30 kr.

IV. *Szám*: A magyar korona országainak legújabb népesedési mozgalmai. Székfogl. Konek Sándortól. 1868. 52 l. . . . . 35 kr.

V. *Szám*: Jogtudomány és Nemzetgazdaságtan. Kautz Gyulától. 1868. 38 l. 25 kr.

VI. *Szám*: A Statistika hivatalos és tudományos mívelése, Keleti Károlytól. 1868. 41 l. . . . . 30 kr.

VII. *Szám*: A Római Jog s az ujabbkori Jogfejlődés, Pulszky Ágosttól. 1869. 27 l. . . . . 20 kr.

VIII. *Szám*: Gaius, Rentmeister Antaltól. 1869. 4 l. körajzzal, 116 l. 70 kr.

IX. *Szám*: Zádor György emlékezete, Tóth Lőrincztől. 1869. 26 l. . 25 kr.

X. *Szám*: A Törvénykezés reformjai, Ökröss Bálinttól 1869. 18 l. . 25 kr.

XI. *Szám*. A Biróşági szervezet, különösen a bíróságok megalakulása. Székfoglaló Baintner Jánostól 1870. 37 l. . . . . 25 kr.

IV. A Történettudományi Osztály köréből:

I. *Szám*: Hazánk Közlekedési Eszközeiről. Székfogl. Hunfalvy Jánostól. 1867 55 l. . . . . 35 kr.

II. *Szám*: A perdöntő Bajvívások története Magyarországon, Pesti Frigyestől. 1867. 191 l. . . . . 1 fr 30 kr.

III. *Szám*: Dunántúli Levéltárak ismertetése, különös tekintettel II. Rákóczi Ferencz korára, Thaly Kálmántól. 1867. 46 l. . . . . 30 kr.

IV. *Szám*: A magyar Birodalom nemzetiségei, és ezek száma vármegyék és járások szerint, Fényes Elektől. 1867. 77 l. . . . . . 50 kr.

V. *Szám*: Egy lap Erdély legújabb történelméből. Emlékbeszéd Tunyogi Csapó József felett, az 1834-ki országgyülés, s azt megelőzött egyházi s politikai mozgalmak rajzával, Szilágyi Ferencztől. 1867. 163 l. 90 kr.

VI. *Szám*: Bethlen Gábor Fejedelem trónfoglalása, Szilágyi Sándortól. 1867. 74 l. . . . . 45 kr.

VII. *Szám*: A temesi bánság elnevezésének jogosulatlansága, Pesti Frigyestől. 1868. 38 l. . . . . 30 kr.

VIII. *Szám*: Babylonia és Assyria őskori történelmének hitelessége, Ribáry Ferencztől. 1869. 51 l. . . . . 30 kr.

IX. *Szám*: Ráth Károly emlékezete, Rómer Flóristól. 1869. 25 l. . . 20 kr.

X. *Szám*: II. Endre szabadságlevelei, Knauz Nándortól. 1869. 79 l. . 50 kr.

XI. *Szám*: Rendi országgyüléseink jellemzéséhez, Salamon Ferencztől. 1869. 36 l. . . . . 20 kr.

XII. *Szám*. Zilah történelméből. Szilágyi Ferencztől. 1870. 136 l. . 85 kr.

V. A Mathematikai Osztály köréből:

I. Szám: A Mathematikai Hőelmélet egyenleteinek általános alakjáról. Székfogl. Szily Kálmántól. 1867. 20 l. . . . . 51 kr.

II. Szám: A Pólus és a Polárok. A viszonyos Polárok elve. Hunyady Jenőtől. 1867. 30 l. . . . . 30 kr.

III. Szám: Biztosítási Kölcsön, új biztosítási nem, Vész János Ármintól. 1868. 20 l. . . . . 30 k

IV. Szám: A Schwerdt-féle Comparator módosított alkalmazása. Kruspér Istvántól. 1869. 15 l. 15

V. Szám: Legrövidebb távolok a körkúpon. Vész J. Ármintól. 1869. 19 l. és 4 kőiratú tábla 2

VI. A Természettudományi Osztály köréből:

I. Szám: Az Ozon képződéséről gyors égéseknél. — A Polhorai sósforrás vegyelemzése, Than Károlytól. 1867. 15 l. 1

II. Szám: A Közép Idegrendszer szürke állományának és egyes ideggyökök eredeteinek tájviszonyai, Székfogl. Lenhossék Józseftöl. 1867. 12 lap. 1

III. Szám: Az állattenyésztés fontossága s jelenlegi állása Magyarországban. Székfoglaló Zlamál Vilmostól. 1867. 46 l. 3

IV. Szám: Két új Szemméreszeti mód, 10 ábrával, Jendrássik Jenőtöl. 1867. 49 l. 7

V. Szám: A Magneticus Lehajlás megméréséről. 13 ábrával. Székfogl. Schenzl Guidótól. 1867. 26 l. 3

VI. Szám: A Gázok összonyomhatóságáról, Akin Károlytól. 1867. 7 l. 1

VII. Szám: A Szénéleg-kénegről, Than Károlytól. 1867. 12 l. . . 1

VIII. Szám: Két új kénsavas kali-kadmium kettössónak jegeczalakjairól. 7 ábrával. Krenner József Sándortól. 1867. 7 l. 1

IX. Szám: Adatok a Hagymáz oktanához, Rózsay Józseftöl. 1868. 28 lap 2

X. Szám: Faraday Miklós, Akin Károlytól. 1868. 16 l. 1

XI. Szám: Jelentés a London és Berlinből az akadémiának küldött meteórokról, Szabó Józseftöl. 1868. 10. l. 1

XII. Szám: A magyarországi Egyenesröpüek magánrajza. 7 táblával. Székfogl. Frivaldszky Jánostól. 1868. 210 l. . . . . 1 frt 5

XIII. Szám: A féloldali ideges főfájás (migraine), Dr. Frommhold Károlytól. 1868. 12 l. 1

XIV. Szám: A Harkányi Kénes Héviz vegyi elemzése, Than Károlytól. 1869. Egy fametszettel. 31 l. 2

XV. Szám: A Szulinyi Ásványvíz vegyelemzése, Lengyel Bélától. 1869. 18 l. 1

XVI. Szám: A Testegyenészet újabb haladása s tudományos állása napjainkban, három kiválóbb kóresettel fölvilágosítva. Székfoglaló Batizfalvy Sámueltől. 1869. 22 l. 9 fametszetü ábrával . . . .

XVII. Szám. A Górcsö alkalmazása a kőzettanban. 1870. 40 l. és két kőrajzos tábla 8

XVIII. Szám. Adatok a járványok oki viszonyaihoz. Rózsay Józseftöl 1870. 17 l. 1

Pest, 1870. Nyomatott az „Athenaeum" nyomdájában.